

Pohřební ritus a zacházení s mrtvými lidskými těly (Úvod)

Josef Unger

Zrození a umírání jsou dvě stránky života vycházející z biologické danosti rozmanitě kulturně a společensky měněné v průběhu dějin. Již Voltaire napsal, že pouze člověk ví, že musí zemřít a ví to ze zkušenosti. Přestože i zvířata mají určité předtuchy smrti, tak člověk je jediný tvor, který si tuto skutečnost uvědomuje. Vědomí smrti je spojeno s lidskou individualizací; člověk si uvědomuje svoje „já“, začíná mít problém se smrtí a musí se s ní vyrovnat. Vyplývá z toho, že čím je člověk či společnost individualizovanější, tím větší mají problém se smrtí, s níž se vyrovnávají různým způsobem, ať se již jedná o kultovní praktiky, mysteria či filozofické konstrukce. Do jisté míry lze říci, že celá lidská kultura se rodí z vědomí smrti a smrtelnosti. Narození a smrt nejsou jen individuální záležitostí jedince, protože člověk je začleněn do určité komunity. Obřady a zvyky týkající se těchto v životě nejpodstatnějších záležitostí mají výrazný společenský charakter. Vedle magických a religiózních prvků jsou v nich zakotveny prvky sociálněprávní vyjadřující začlenění jednotlivce do rodiny a společnosti. Celá řada studií prokázala, že na středověkém Západě způsob zacházení s mrtvými tvořil nezbytnou nutnost pro existenci celé společnosti. Smrt jako traumatizující a definitivní ukončení existence odporuje pudu sebezáchovy a touze po životě. Instinktivní odmítání smrti vyústilo v jakési tabu, jehož příčinou je kromě jiného i méně zkušeností se smrtí v naší kultuře, přitom odmítání jakékoliv zmínky o smrti podvědomě člověka tíží. V posledních desetiletích však lidé i v naší civilizaci začali přistupovat k smrti „realisticky“. Probíhají diskuse o důstojné smrti a součástí tohoto proudu je tanatologie i antropologie smrti, k níž patří studium pohřebního ritu.

Pohřební ritus byl také vždy v popředí zájmu archeologů a antropologů vzhledem k tomu, že nálezy lidských pozůstatků a ostatků tvoří velkou část archeologické a antropologické pramenné základny. Problémem je, co lze z těchto nálezů vyčíst a jak je interpretovat. V 70. letech 20. století byla formulována hypotéza o možnosti rekonstrukce sociální struktury společnosti na základě hrobových nálezů – se závěrem, že čím složitější je organizace společnosti, tím složitější je i pohřební ritus. V duchu této teorie bylo také konstatováno, že čím vyšší je společenské postavení zemřelého, tím více energie vloží pozůstalí do pohřebního ritu. Ne všechny aktivity související s pohřebním ritem však zanechají po sobě v archeologických situacích stopy. Rovněž tak odlišný pohřební ritus na jednom pohřebišti může být odrazem chronologickým, nikoli sociálním. Postprocesuální archeologie vychází z předpokladu, že materiální kultura není přímým odrazem lidské činnosti, protože mezi lidi a artefakty vstupují myšlenky, víra a různé symbolické významy. Při interpretaci archeologicky zkoumaných hrobů má význam zaměřit se na stáří a pohlaví zemřelého, jeho sociální pozici a původ, příčiny smrti a místo kde zemřel. Smysl má věnovat pozornost i otázkám módnosti. Ukazuje se tedy, že přímočará interpretace archeologických situací ve smyslu „hroby zrcadlo života“ může být zavádějící, protože dnešní chápání života i smrti silně ovlivňuje naše představy o pohřebním ritu v minulosti. Na druhé straně však jsou hroby neocenitelným a často i jediným pramenem poznání minulosti. Při zachování kritického přístupu lze ze způsobu pohřbívání vyčíst informace jak o sociálním rozvrstvení společnosti, tak i informace o etnicitě. Předpokladem interpretace archeologicky zkoumaných situací je však důkladná dokumentace, na níž by měl spolupracovat anatom. Je dobré si uvědomit, že archeologické doklady týkající se pohřebního ritu v první řadě mohou informovat o idejích a představách společnosti, ale kosterní pozůstatky mohou poskytnout poznatky o konkrétním životě pohřbeného.

K rituálu smrti patří vše, co se děje od okamžiku smrti až po konečné uložení pozůstatků zemřelého na vyhlédnutém, případně i připraveném místě a péče o toto místo. Patří k tomu zpravidla uložení, umytí, oblečení, smutek pozůstalých, tanec, hudba, zpěv, gestikulace, mimika, zvláštní oděv, vystavení zemřelého, přenesení na připravené místo, uložení na

hranici, zapálení hranice, pohřbení spálených pozůstatků nebo nespáleného těla, péče o pohřebiště a rituální (někdy se opakující) hostina.

Při pohřebním obřadu hrají roli tři faktory. Jednak jsou to náboženské představy provázející průběh pohřbu, dále představy o tom, kde se zemřelý po smrti nachází (zde jsou zahrnuty ohledy na zemřelého a jeho přání) a konečně i místo zemřelého v rodině nebo společnosti, protože pohřeb je často demonstrací bohatství a společenského postavení pozůstalých, případně jen projevem konkurence mezi osobami, rodinami, rody nebo družinami v době, kdy bojovaly o postavení v hierarchii společnosti. Zvláště pohanské náboženské představy jsou jen s obtížemi rekonstruovatelné na základě zpráv autorů, kteří je chápali jen částečně a nadto prizmatem vlastní kultury. Pohřební rituál nemusel tedy vždy prezentovat skutečnost, ale mohl odrážet ideál nebo i očekávání. Pohřební zvyky jsou tedy jakýmsi filtrem, bez jehož znalosti není výsledek (to je pohřeb) zcela interpretovatelný. Neměli bychom též zapomínat na psychologický faktor umožňující pozůstalým vyrovnat se ztrátou blízké osoby.

Pohřební rítus v této práci je vztahován především k živému člověku, tedy ne jen ve smyslu zkoumání lidských ostatků, především skeletu. Jde o to pokusit se poznat (pokud to prameny dovolí) vztah člověka k smrti a k bytí po smrti. Srovnávací kulturně-antropologický výzkum ukázal, že ve všech dobách a kulturách panuje ambivalentní vztah ke smrti: na jedné straně snaha o spojení se zemřelými, na druhé straně strach a obrana před nimi. Dále jde o to poznat, co pohřeb znamenal pro pozůstalé, co jim chtěli vyjádřit nebo demonstrovat, tedy jaký byl jeho symbolický význam potvrzující společenský status nejen zemřelého, ale především sociální vrstvy, k níž patřil. Při zkoumání pohřebního rituálu jde tedy v konečném horizontu nikoli jen o poznání ostatků a trosků výbavy hrobů, ale zejména o poznání života lidí. Zároveň je však třeba dodat: abychom alespoň částečně poznali z pohřebního rituálu život, je třeba ostatky i trosky výbavy důkladně znát, protože jen tak mohou být interpretace postaveny na pevné pramenné základně.

Při archeologickém výzkumu hrobu lze zkoumat typ hrobu a způsob jeho budování, polohu pohřebiště či hřbitova, zbytky skeletu, výbavu a jiné objekty v hrobu. Při interpretaci se řeší způsob pohřbívání v dané společnosti, antropologická charakteristika (věk, vnější podoba, pohlaví, nemoci), demografie společnosti, hospodářství a charakter společnosti. Základními formami pohřebního rituálu jsou *ritus kostrový* (což je termín nepřesný, neboť ve většině případů se jednalo o pohřeb těla) a *ritus žárový* (kremace). Pozůstatky člověka mohou být uloženy vcelku i částečně – a to do země, do vody, do vzduchu, do močálu, také do těl živých zvířat nebo lidí. Do země mohou být uloženy prostě, v komoře, rakvi, sarkofágu, hrobce nebo v popelnici (urně). Mohou být uloženy pod úrovní terénu, na povrchu nebo v mohylovém násypu. Známé je i vícestupňové pohřbívání spojené s přemísťováním. Lidské pozůstatky mohou být také deponovány na různých místech bez pohřebního rituálu.

Hrob můžeme chápat jako zhmotnění rituálu čitelné archeologickými metodami, přičemž problémem je interpretace. Musíme si uvědomit, že cesta zemřelého do světa mrtvých je přechodovým rituálem a z tohoto hlediska je možno některé milodary chápat jako výbavu na cestu a ne jako výbavu pro pobyt na onom světě. Vedle přechodových rituálů hrají v pohřebním rituálu svoji roli i rituály odlučovací, k nimž patří například omývání těla, vynesení a přenášení nebožtíka, zničení některých předmětů nebo i usmrcení zvířat, případně i lidí. Odlučovací rituály se projevují v hrobové jámě, rakvi, mohyle i v ohrazení hrobového okrsku. Vedle toho s pohřebním ritem souvisí rituál upravující vztah k záhrobnímu rituálu reciprocit. Předměty nacházející se v hrobech (inventář) lze rozdělit na dokladové (součásti oděvu, ozdoby těla) a milodary. Mezi milodary patří nádoby, někdy obsahující potraviny, zvířecí kosti, ale i některé nářadí jako srpy a také zbraně. Hrobový inventář lze rozdělit i na předměty, které byly v držení zemřelého (oděv a předměty určující jeho společenský status), předměty obětované a přidávané zemřelému pozůstalými a předměty kultovního charakteru

(mince, lampičky, nádoby, magické symboly). Hrobová výbava tvoří uzavřený nálezový celek, který v záměrném výběru odráží část reality.

Archeologický výzkum a vůbec zacházení s lidskými pozůstatky a ostatky je vázáno etickým kodexem Mezinárodní rady muzeí (ICOM – International Council of Museums). Tento dokument uvádí: „*Pokud muzeum vlastní nebo shromažďuje sbírky obsahující lidské pozůstatky nebo posvátné předměty, musí být tyto bezpečně uloženy a pečlivě ošetřovány jako archivní sbírky ve vědeckých institucích a musí být kdykoliv přístupné badatelům a kvalifikovaným pedagogům, ale nesmí být předmětem morbidní zvědavosti. Zkoumání takových předmětů, jakož i jejich uložení, případně vystavení a péče o ně, se musí dít takovým způsobem, aby to bylo přijatelné nejen pro odborné pracovníky, ale i pro lidi různých vyznání a zvláště členy společenství nebo etnických či náboženských skupin, kterých se daná tematika týká. I když je často nutné použít lidské ostatky a jiný delikátní materiál ve výkladových výstavách, musí se tak dít s taktem a úctou k lidské důstojnosti ve všech jejích podobách*“ (Sáček 1998, s. 4). Zacházení s lidskými pozůstatky je upraveno i Zákonem č. 256/2001 Sb., kde v § 4, odstavec 1, písmeno h je zakázáno „*zacházet s lidskými pozůstatky nebo lidskými ostatky způsobem dotýkajícím se důstojnosti zemřelého nebo mravního cítění pozůstalých a veřejnosti.*“ Za přestupek lze pak uložit pokutu až do výše 50 000 Kč (Zák. č. 256/2001 Sb., § 26, odst. 2).

Pohřební ritus je součástí vědecko-výzkumného programu Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, v jehož rámci byly zpracovány bakalářské, magisterské, rigorózní a disertační práce.

Hlavní trendy v pohřebním ritu od 1. do 20. století

Pohřební ritus u Římanů

Díky písemným pramenům jsme do jisté míry informováni o názorech Římanů na smrt a posmrtný život. Římané věřili, že duše zemřelých předků (*manes*) mohou působit na živé. Z tohoto důvodu byly důležité pohřební obřady, protože teprve po nich a po pohřbu přechází duše do božské podstaty.

Pohřební ritus antických Římanů je znám z archeologických výzkumů, náhrobků, nápisů a písemných pramenů. Velmi důležitou roli hrálo společenské postavení zemřelého. Jestliže většina svobodného obyvatelstva volila pohřeb žehem, pak otroci bývali pohřbíváni do společných jam. Ve způsobu pohřbívání otroků byly velké rozdíly. Z Říma je známa celá řada vytesaných nápisů označujících místo, kde byli pohřbeni vysoce kvalifikovaní otroci jako učitelé nebo lékaři.

Lex duodecim tabularum („Zákon dvanácti desek“) z poloviny 5. století př. n. l. vylučoval zpopelnění nebo pohřbení ve městě. Vyjmuty byly některé výjimečné osobnosti. V Římě pohřebiště například lemovala známou cestu Via Appia v délce 12,6 km. Římské náhrobky měly tvar stély (hermy), tumulu, aediculy, oblouku, exedry, chrámku nebo i pyramidy. Součástí náhrobku bývaly plastiky zobrazující zesnulého a také oltáře. Kromě toho bývala zřizována kolumbária, což byly hrobové komory s výklenky (*loculi*), do nichž se ukládaly urny se spálenými ostatky. Otroci a nejhudší obyvatelé bývali pohřbíváni nespálení do společných jam. Od 2. století postupně převažoval i u ostatních Římanů pohřeb nespálených těl. Nejčastěji bylo tělo zemřelého uloženo do hrobu překrytého kamennými či keramickými plotnami a potom zasypáno. Nad hrobem se vztyčovala stéla s nápisem. Někdy uložili tělo zemřelého do sarkofágu, přičemž některé sarkofágy byly reliéfně zdobené a přes tuto výzdobu ukládány do země. Křesťané pro pohřby nespálených těl zřizovali katakomby (latinsky *coemeterium*). Šlo o systémy podzemních chodeb (štol), v jejichž stěnách se hloubily výklenky obdélného tvaru (*loculi*) umístěvané někdy v několika řadách nad sebou. Tyto výklenky bývaly kryty cihlami nebo náhrobními deskami se jménem zemřelého. Od 3. století se již přidávalo ke jménu i přání „*Odpočívej v pokoji*“ nebo „*Odpočívej v Pánu*“. Kromě toho se vyskytovaly rytiny ve formě holubice, lampy, kotvy nebo ryby. Vzácněji byly

v katakombách zřizovány komory (*cubiculae*) o půdorysu asi 2x3 m s výklenkovými (arkosoliovými) i stěnovými hroby. Doba největšího rozšíření katakomb spadá do 3. a 4. století. U hrobů zemřelých se slavily výroční vzpomínkové slavnosti spojené s hostinou. Zvláště po vydání ediktu císaře Konstantina roku 313 se katakomby měnily z pohřebiště na kultovní poutní místa. Pohřbívání se přesouvá na povrch a kolem roku 400 pohřbívání v katakombách končí. Po čtyřech staletích byly katakomby takřka úplně zapomenuty a objeveny byly až koncem 15. století.

Pohřbívání v době římské (1.-4. stol.)

Pohřební ritus Germánů byl v souladu s jejich náboženskými představami a vírou v množství často personifikovaných přírodních sil, které bylo možno ovlivňovat třeba i lidskými oběťmi. Součástí byla i nejasná a nejednoznačně formulovaná víra v posmrtný život, který i nadále umožňoval podílet se na životě pozůstalých. Pohřební ritus Germánů v obecné rovině charakterizoval Tacitus ve svém spisu *De origine et situ Germanorum* z roku 98 n. l.:

„Pohřby jsou bez okázalosti. Jen na to dbají, aby byly mrtvoly významných mužů spaleny dřevem určitých stromů. Na postavenou hranici nevrší ani oděv, ani vonné látky, dávají tam každému jen zbraň, v některých případech je spalován i kůň. Hrob je pokryt drnem. Pohrdají vysokými a pracnými pomníky, jako by taková pocta nebožtíky tížila. Nářky a slzy odkládají brzo, bolest a zármutek pozdě. Ženám sluší truchlit, mužům vzpomínat. Ve skutečnosti byl germánský pohřební ritus mnohem různorodější a složitější. V žárových hrobech jsou pozorovatelné regionální rozdíly.

Na Moravě je většina hrobů z doby římské popelnicových, přičemž v popelnici se nachází nejen zbytky spálených kostí, ale i přídavné předměty často sežehnuté při kremaci a záměrně deformované. Vedle toho se nacházejí i popelnicové hroby bez přídavných předmětů a hroby jámové.

Pohřbívání v době stěhování národů

Počátek doby stěhování národů bývá kladen do roku 375, kdy se pod náporom Hunů zhroutil říše Ostrogótů v severním Přičernomoří. Celé období je charakterizováno velkými etnickými přesuny a válečnými taženími. Ve střední a západní Evropě převládal již kostrový pohřební ritus s ukládáním nebožtíků do hrobů rozmístěných v nepravidelných řadách. Někdy se rozlišuje východní a západní okruh řadových pohřebišť. Do východního okruhu se začleňují i pohřebiště germánského obyvatelstva v Čechách, kde se skončilo s pohřbíváním v průběhu 6. století. Pohřebiště západního okruhu pokračovala do 7. i 8. století, kdy je nahradily kostelní hřbitovy.

Na Moravě ještě v 5. století doznívá pohřbívání svěbského obyvatelstva na žárových pohřebištích z mladší doby římské, přičemž inventář hrobů je chudý. Spálené kosti zemřelého bývaly uloženy do hrncové nádoby poměrně špatné kvality. V 5. století do tohoto prostředí pronikaly etnicky různorodé cizí družiny ovládající místní autochtonní obyvatelstvo.

Celá řada pohřebišť s kostrovými hroby a některé hroby ojedinělé jsou na Moravě datovány do druhé poloviny 5. století. Pohřbení bývali ukládáni v poloze nznak s rukama podél těla. Zdá se, že západovýchodní orientace je výsledkem vývoje a není typická jen pro jednu etnickou skupinu, ale může být odrazem provinciálních zvyklostí. Poměrně časté jsou uměle deformované lebky – z větší části u žen. V jejich hrobech se nacházejí spony, přezky, nákončí, prsteny, náušnice, hliněné přesleny, hřebeny a keramika zhotovená na kruhu. V mužských hrobech jsou to pinzety, nože, ocílky a vzácně i zbraně. V první polovině 6. století byla část jižní Moravy osídlena Langobardy, kteří zde zanechali pohřebiště s doklady převážně kostrového pohřebního ritu. Hroby bývaly pravidelně rozmístovány a na povrchu patrně označeny. Převažuje západovýchodní orientace hrobů, v nichž byli zemřelí ukládáni na zádech s rukama podél těla, ale objevují se i zvláštní polohy: na břiše, nebo skrčená poloha na boku. Zemřelý byl někdy pohřben na dřevěné desce nebo v rakvi z desek či vydlabaného kmene stromu a někdy dokonce ve vydržené komoře. Některé hroby byly situovány

uprostřed kruhového areálu vymezeného příkopem. Mezi lidskými hroby jsou situovány i hroby koňské. Po odchodu Langobardů roku 568 se některá pohřebiště používala ještě v druhé polovině 6. století. Hroby Langobardů bývaly vylupovány a to i v případě, že byly hluboké 7,5 m. Podle skutečnosti, že v některých hrobech bylo manipulováno s těly, která nebyla zetlelá, se usuzuje, že někdy k otevření hrobu došlo poměrně brzy po pohřbu. Uvažuje se, že cenné předměty z hrobů vyzvedli sami Langobardi před odchodem ze země, jindy se vyloupení považuje za akt jiných etnických skupin, především Slovanů.

Pohřební ritus slovanského obyvatelstva

Slované, pokud je od 6. století v archeologických nálezech rozpoznáváme, své mrtvé spalovali. Pohřební ritus byl v souladu s náboženskými představami, které sice známe jen útržkovitě, ale odpovídají společnému indoevropskému základu, v jehož centru bývalo hromovládne božstvo, ale i různé další přírodní síly. Důležitá byla víra v nesmrtelnou duši, která odchází do jiného světa a kremace tento přechod usnadňovala, nebo přímo umožňovala.

Pohřbívání v 9. až 10. století

Toto období je charakterizováno převládnutím kostrového pohřebního ritu. U Slovanů se tak stalo nejdříve v Podunají, u severních a východních Slovanů později. Tam, kde byla převzata západní forma křesťanství vázaná na Řím, rychle zmizela mohylová pohřebiště a byla nahrazena pohřebišti plochými – na rozdíl od území pokřesťených východní církví, která byla k mohylovým pohřebišťům tolerantnější. Markantně se tento rozdíl projevuje ve sféře vlivu Polska, které přijalo západní křesťanství roku 966 a Ruska pokřesťeného roku 988.

Přechod od žárového ke kostrovému pohřebnímu ritu nebyl u moravských a nitranských Slovanů jednorázovou záležitostí. Pro výstavbu nejstarších kostrových hrobů na mocenských centrech najdeme analogie v horizontu Biskupija – Crkvina na jadranském pobřeží z poslední třetiny 8. století. Teprve postupně přecházelo k tomuto ritu i ostatní obyvatelstvo. Zdá se, že některé vzory byly převzaty z prostředí ovládaného Avary a kulturně vyššího prostředí římských provincií. V konečném převládnutí nového ritu mohlo hrát roli i křesťanství. Přijetí křesťanství nebylo jednoduchou záležitostí. Aktem obrácení (konverze) a křtem teprve začínal dlouhodobý a prakticky nekončící proces christianizace, kdy systém křesťanských hodnot postupně prostupuje každodenní život. Změna žárového pohřebního ritu v kostrový nebyla asi velkým problémem, ani omezení a odbourání milodarů netrvalo dlouho (snad dvě generace), ale celá staletí se udržely pohřební rituály a jak ukazují písemné prameny z 11. století – i místa pohřbu.

Středohradištní pohřebiště se nacházejí na centrálních hradiscích, na velkomoravských dvorcích, ale i při zemědělsko-pasteveckých či zemědělsko-řemeslnických a vojensko-strážních sídlištích. Mohylníky se dochovaly především v lesnatém terénu, kde nebyly zničeny pozdější kultivací půdy. Jednotlivé mohyly bývají většinou kruhového až oválného půdorysu. Někdy se zdá, že mohyla oválného půdorysu vznikla splynutím několika samostatných mohyl. Průměr dosahuje 2 až 18 m a výška 0,5 až 6 m. V násypech se vyskytují stopy ohně a dřevěného vymezení pohřbu. Kostrové hroby pod mohylami leží buď na úrovni terénu, nebo v jamách pod mohylou. V některých případech mohly být kostrové hroby zapuštěny i do tělesa mohyly. Obvyklá orientace hrobů byla západ – východ (hlavou k západu) s celou řadou odchylek, které se vysvětlují rozdílným místem východu slunce během ročních období, což je velmi problematické. Dále je možné, že se lidé při zřizování hrobů řídili v terénu jen přibližnou západovýchodní orientací, případně hroby orientovali na krajovou dominantu. Důležitou roli zřejmě hrál sklon terénu pohřebiště i představy o geografickém umístění záhrobí i zmrtvýchvstání. Většinou se pohřbívalo do obdélníkových jam určených pro jednu osobu, ale v prostoru mezi řekami Svratkou, Dyjí a Moravou se objevují hroby po delší straně hrobové jámy s výklenkem, do něhož byl zemřelý uložen. Běžná je poloha nznak s pažemi podél těla a nohama vedle sebe, ale vyskytují se i různé odchylky (poloha na boku, skrčená poloha). V hrobech se nacházejí jednak předměty

související s oděvem a výzdobou zemřelého (přezky, nákončí opasků, náušnice, prsteny, náhrdelníky), jednak milodary (nádoby, zbraně). V hrobech se objevují i doklady pohřebních zvyků (vykuřování, pohřební hostina, rituální rozbíjení nádob, skořápky vajec).

Nový jev v moravském prostředí 9. století představují kostelní hřbitovy vzniklé buď na starších pohřebištích (například ve Starém Městě „Na valách“), nebo kolem nově založených chrámů. Jsou dokladem křesťanského pohřebního ritu, který má svůj vývoj. V 9. století kolem kostelů pohřbívali především příslušníci komunit vázaných na mocenská centra.

Pohřbívání v 11. stol.

V tomto období došlo k celé řadě podstatných změn charakterizovaných postupnou unifikací pohřebního ritu s minimem milodarů a zakládáním kostelních hřbitovů.

Na Moravě známe pohřební ritus díky archeologickým výzkumům celé řady pohřebišť.

Charakteristická jsou kostrová řadová pohřebišť venkovského obyvatelstva. Hrobové jámy jsou běžně orientovány ve směru západ – východ s různými odchylkami, přičemž západovýchodní orientace je na Moravě pravidelnější než v předchozím období. Hroby bývají také různě upraveny kameny a dřevem. Zemřelí bývali pohřbíváni v rakvích, ale častěji jen přímo do země, v natažené poloze nznak s rukama podél těla s četnými odchylkami (poloha na boku, skrčená poloha, poloha na břichu, ruce na prsou, pokrčené dolní končetiny). Na povrchu byly hroby asi nějakým způsobem označeny.

V hrobovém inventáři oproti předchozímu období bývá méně předmětů; lze je rozdělit na dokladové (šperky, součásti oděvu a obuvi) a rituální (milodary), přičemž jeden a týž předmět může být někdy použit jako dokladový a jindy jako milodar. Předměty z hrobů můžeme také rozdělit na šperky, doklady věrských představ (pohanské přežitky a křesťanské symboly), součásti oděvu a obuvi, zbraně a předměty běžné potřeby. Mezi doklady věrských představ patří mince, které se do hrobů dostávaly ve funkci obolu mrtvých. Tyto mince mohly souviset s přechodovým rituálem a mít funkci *viatika* („cestovné do světa mrtvých“), dále mohly sloužit jako ekvivalent naturálních milodarů, k antirevenantským opatřením a jako devocionální ochranná výbava. Mince se vzácně objevují již v hrobech středohradištních (Mikulčice), ale běžnější jsou v období od první poloviny 11. do přelomu 11. a 12. století, i když se vyskytují i dále ve 13. a dalších staletích. Důležité je, že mince v hrobech jsou svědectvím ekonomických změn v 11. století, kdy již obyvatelstvo odvádělo daně v peněžní formě a mince byly i ve venkovském prostředí běžně dostupné. Dalším typickým předmětem z hrobů jsou esovité záušnice tvořící ozdobu hlavy žen a dívek (častěji na Moravě než v Čechách). Kromě toho se v hrobech nacházejí prsteny a náhrdelníky ze skleněných, kamenných, jantarových, hliněných, bronzových i stříbrných korálek. Nádoby jsou méně časté, ale nikoli ojedinělé. K nálezům z hrobů patří i skořápky vajec, v ojedinělém případě (Velké Hostěradky) dokonce se zbytky malování (kraslice). Ze zvířecích kostí jsou nejčastější kůstky z kura domácího. Na venkovských mimokostelních pohřebištích se přestalo pohřbívat před koncem 11. stol. a nově byly zřízeny hřbitovy u farních kostelů.

Pohřbívání ve 12. až 16. stol.

Pohřební ritus venkovského poddanského obyvatelstva od 12. století soustavněji kontrolovala církev, která zvláště po reorganizaci farní sítě s množstvím malých farností k tomu měla dostatečné prostředky. Pohřbívalo se zásadně u farních kostelů, na vymezeném a posvěceném prostoru (*locus sacer*), do něhož se vcházelo vstupem, někdy opatřeným jámou krytou mříží, která měla jak praktický, tak i magický význam. Hřbitov měl být ohrazený zvláště proto, aby bylo vymezeno území spadající pod církevní právo. Středověké hřbitovy však vypadaly podstatně jinak než dnes. Jejich plocha byla víceméně volná, porostlá trávou a snad jen tu a tam stál dřevěný kříž. Jednotlivé hroby se staly po nějaké době anonymní a na pohřbené se pohlíželo jako na kolektiv, který vstane z mrtvých v den Posledního soudu. Na hřbitovech čile kolotal život, protože se tam obchodovalo, jednalo, soudilo i tancovalo, přestože koncil v Rouen (Francie) již roku 1231 a ještě jednou po dvou staletích zakázal tancování na

hřbitovech. Zemřelí bývali ukládáni do hrobů orientovaných podle osy kostela, tedy ve směru západ – východ s možnými odchylkami zvláště u kněžiště.

V hrobech se nacházejí součásti oděvu (přezky opasku), ozdoby hlavy (bronzové drátky), brousky, mince, srpy a klíče. Vzácně se v hrobu najde i nádoba. Nože nebo nůžky jsou dokladem pověrečných praktik a obvykle se nacházejí v hrobech žen zemřelých brzy po porodu. Jejich účelem bylo snad symbolické odstříhnutí nebo odříznutí matky od živého dítěte.

Pohřbívání na vymezené, ale brzy příliš těsné ploše hřbitova si vynutilo řešení způsobu, jak nakládat s kosterními ostatky z narušených hrobů. I když z písemných pramenů víme, že povalující se lidské kosti nebyly na středověkých hřbitovech žádnou zvláštností, kosti z narušených hrobů se ukládaly do jam vykopaných na okraji hřbitova. Jiný způsob znamenal vybudování kostnice pod presbytářem. Pokud se kostel budoval na fungujícím hřbitově, postavili někdy současně kostnici. Nejkultivovanější způsob ukládání kostí z narušených hrobů umožňoval karner, pro nějž je typická dvoupodlažnost a blízkost farního kostela.

Pohřbívání v 17. a 18. století

Po vítězství nad stavovskou opozicí a vydání Obnoveného zřízení zemského roku 1627 se stalo v Čechách (a od roku 1628 i na Moravě) katolické náboženství jediným náboženstvím legálním, což se projevilo i v unifikaci pohřebního ritu. Pokud to bylo možné, pohřební rituál sestával z přenesení mrtvoly z domu do kostela, mše a uložení mrtvoly do hrobu. K pohřbu docházelo v den smrti nebo další den, ale postupně se kvůli vyloučení zdánlivé smrti odsouval až na den třetí. Jako smuteční barva převládala již černá. V pohřebním ritu se projevovaly velké sociální rozdíly od žebrání s mrtvolou až po pohřeb s vigilií, konduktem, rekviem, kázáním a zádušní mši či mšemi. Celkem se v tomto období projevuje barokní exaltace smrti, která se v polovině 18. století začíná vytrácet a do pohřbu, stejně jako do života lidí, se začínají promítat státní nařízení zohledňující hygienické podmínky pohřbívání. Císařskými dekrety z osmdesátých let 18. století, nařizujícími pohřbívání mimo intravilán, hloubku hrobů 6 stop (1,9 m) a omezujícími používání vlastních rakví, končí jedna etapa pohřebního ritu. Rakve s otvíracím dnem pro vícenásobné použití, takzvané „vysejpací“, byly někdy zdobeny malovanými ornamenty a křesťanskou symbolikou, ale mezi lidmi nenašly oblibu. V tomto období na jedné straně pokračuje tlak na pohřební místa v interiérech kostelů, které se plní nejen hroby, ale i rodinnými hrobkami (sklípky), na druhé straně pokračuje přemísťování hřbitovů mimo intravilán. Spojena je s tím celá řada renesančních a barokních staveb.

Charakteristická pro hroby tohoto období je častá rezignace na dosud dodržovanou západovýchodní orientaci hrobů na hřbitovech. Souvisí to do značné míry i s orientací barokních kostelů, které již nebývají orientovány osou ve směru západ – východ.

Typickou výbavou hrobů z pokročilého 17. a z 18. století jsou růžence, medailony, kříže a amulety s křesťanskými motivy, které měly hlavně apotropaický význam.

Z iniciativy některých osvícenců a především svobodných zednářů se v 18. století objevovaly snahy nahradit církevní pohřeb jinou ceremonií.

Pohřbívání v 19. a 20. století

Pohřbívání v tomto období prodělalo podstatné změny související se změnami celé společnosti charakterizované sekularizací. Podstatným způsobem se na tom projevilo otřesení věrohodnosti křesťanské eschatologie formulované zejména Friedrichem Nietzschem a Sigmundem Freudem. Konkrétní projevy popisuje obsáhlá předevešim národopisná literatura. Pohřeb ztrácí postupně společenský rozměr a stává se, s výjimkou veřejných činitelů, stále více záležitostí rodiny a nejbližších. Hřbitovy bývaly vybaveny náhrobky reprezentujícími rodinu a pod vlivem romantismu byly parkově upraveny tak, aby umožňovaly časté návštěvy, melancholické vzpomínání a společenská setkávání.

Pohřební ritus se postupně vymaňuje z církevního dozoru, což se projevilo i v tom, že na přelomu 18. a 19. století bylo v habsburské monarchii povoleno zakládání soukromých pohřebišť a správa hřbitovů přecházela pod příslušné magistráty. Od druhé poloviny 19. století mizí magicko-náboženské prvky související antivampyrickými opatřeními, ale i projevy vztahu k žebrákům, chudým a sirotkům. Naproti tomu stále větší význam má společensko-reprezentativní složka pohřbu.

Od počátku 20. století se objevuje a postupně stále více prosazuje kremace, takže pohřební ritus se po více než tisícileté přestávce opět stává birituálním. V hrobech 19. století, pokud jsou archeologicky dokumentovány, se nachází poměrně často i osobní věci zemřelého, k nimž měl zvláštní vztah jako dýmka, brejle, láhev alkoholu, hůl, hračky, léky, peníze atp. Kromě toho se v katolickém prostředí stále nacházejí devocionálie v podobě medailek a křížků.

ARCHEOLOGICKÁ ANTROPOLOGIE, CO JE, CO NENÍ A PROČ

Josef Unger

Především k názvu archeologická antropologie. Tento název označuje něco jiného než fyzickou antropologii ve službách archeologie, zaměřenou na popis a analýzu kosterního materiálu nalezeného při archeologických výzkumech, tedy obor, který má již své pevné místo a neoddiskutovatelnou potřebnost v metodách zaměřených na poznání minulosti archeologickými metodami. Archeologickou antropologii můžeme chápat jako součást historické antropologie, která pojímá dějiny způsobem vnímáním samotných aktérů, tedy konkrétních lidí, ale která se orientuje, především z důvodů kvantity písemných pramenů, na počátek novověku (van Dülmen 2002). Jak správně poznamenal Zdeněk Smetánka (2004), archeologická antropologie nebude moci kopírovat historickou antropologii v pojetí tlumočeném van Dülmenem. Archeologická antropologie se zaměřuje na rekonstrukci života konkrétních lidí či malých definovaných skupin v minulosti na základě archeologických pramenů, které mají jiný charakter než prameny písemné a jejich interpretace vyžaduje jiné metody. Vychází z toho, že smyslem archeologického bádání není jen objevení památek, jejich exkavace, deskripce a chronologické zařazení, ale rekonstrukce života konkrétních lidí v minulosti. Stejným dechem je však třeba dodat, že tato rekonstrukce musí být provedena na základě znalosti a kritické analýzy pramenů. Konkrétní naplnění tohoto badatelského směru se jeví ve třech rovinách.

Nosné je studium vztahu člověka a artefaktu, protože zatím se běžně studuje artefakt v archeologickém kontextu především z hlediska typologického a chronologického, což je dáno vzděláním většiny archeologů. K studiu vztahu lidského těla a artefaktu je však kromě archeologických znalostí zapotřebí i znalost anatomie, v některých případech i anatomie vývojové, čímž dochází k propojení fyzické (biologické) antropologie a archeologie. Zatím se konkrétně studoval vztah prstu a prstenu v době hradištní, vztah chodidla, obuvi a ostruhy, vztah meče a ruky, vztah velkomoravské sekery a ruky, vztah lukostřelce k nátepní destičce v kultuře zvoncovitých pohárů, člověka obránce a hradby. Podařilo se také určit přibližný věk nositelů ostruh, takže v případě, že kostra v hrobu s dětskými ostruhami se nedochovala, je možné určit přibližné stáří dítěte. U mečů se podařilo prokázat důvod prodloužení rukojeti od 13. stol. i skutečnost, že používání meče se neobrazilo na svalovém reliéfu horní končetiny. Kritickému rozboru byly podrobeny publikované kresebné rekonstrukce velkomoravských opevnění a navržen způsob upínání ostruhy z 9. stol. Jako další artefakty ke zkoumání se nabízí srpy, břitvy, náramky, náožníky, nebo jehlice (obzvláště ty dlouhé z mladší doby bronzové).

Další oblastí ke zkoumání se jeví rekonstrukce života na základě archeologických výzkumů. Jako příklad možno uvést soustavně archeologicky prozkoumaný hrad v Lelekovicích existující ve druhé polovině 14. stol. Výsledky byly zpracovány tak aby na rekonstruované podobě hradu, který během půlstaletí prodělal tři výrazné stavební proměny, byl popsán život jeho obyvatel. Je pravdou, že podstatným způsobem mohlo být využito i písemných pramenů.

Za třetí oblast zájmu archeologické antropologie lze považovat rekonstrukci života konkrétních lidí na základě kosterních pozůstatků a hrobové výbavy. Nemusí se jednat jen o osoby identifikovatelné v písemných pramenech, ale i o osoby bezejmenné. Za východisko je možno považovat poznatek, že kosterní pozůstatky obsahují informace o konkrétním člověku a artefakty informace o tvůrci a uživateli. V tomto duchu jsou zpracovány osudy lidí pohřbených v době hradištní u Morkůvek či Divák na jižní Moravě (Unger 2004). Je samozřejmé, že v obou posledně uvedených oblastech výzkumu je třeba dávat pozor na to, aby nebyla překročena únosná mez vědecky podložené rekonstrukce a stále zřetelně oddělovat dokumentovanou skutečnost od interpretace.

Antropologická archeologie není nic úplně nového (srov. například Malina – Malinová 1992). Zkoumáním vztahu nástroje a ruky či projevy práce při drcení obilí na kosterních pozůstatcích v neolitu se zabývají již dlouhou dobu archeologové a antropologové zaměřeni na paleolit i neolit (Beneš 1994: 36–44). Do rekonstrukce života na pravěkých sídlištích vyústila celá řada prací, z nichž mnohé jsou publikovány v časopisu „Rekonstrukce a experiment v archeologii“ redigovaném Radomírem Tichým. Příkladem lze uvést neolitické sídliště v Bylanech (Pavlu 2000). Některé práce českých a moravských archeologů zaměřených na středověk jsou v tomto ohledu přímo inspirativní (Nekuda 1967, Smetánka 1992, 2003, Galuška 2004). Projevy životních osudů konkrétních lidí na kosterním materiálu byly sledovány s úspěchem především u panovníků (Vlček 1997, 1999), ale našli bychom mnoho dalších příkladů. Antropologická archeologie není tedy nic úplně nového, ale spíše jen pojmenovává určitý směr bádání.

Nakonec se dostáváme k tomu proč rozvíjet bádání tímto směrem. Především proto, že to odpovídá duchu doby, která se zaměřuje na individuum, o čemž svědčí produkce historických biografii. Jde do jisté míry, tak jako u historické antropologie, o reakci na zaměření historiků a archeologů na sociální dějiny, které jak doufám, budou i nadále mít své nezastupitelné místo v diskursu. Výsledky bádání antropologicky zaměřených archeologů mohou mít přitažlivost pro širší veřejnost, protože jsou to především výsledky archeologického bádání, zpracované do podoby předložitelné na vysoké odborné úrovni co nejširší veřejnosti, ať již formou textu, kresby či trojrozměrné rekonstrukce, které legitimují oprávněnost této disciplíny. Projevuje se to v zájmu veřejnosti o archeologické „skanzeny“ či „arheoparky“ a také v tom, že od roku 2000 vychází každoročně speciálně zaměřený časopis „Rekonstrukce a experiment v archeologii“.

Literatura:

Absolonová, K.: 2001 – *Prsten v době hradištní*. Ročníková práce na Katedře antropologie PřF MU, Brno.

Beneš, J.: 1994 – *Člověk*. Praha.

Dülmen, R. van: 2002 – *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*. Praha.

Galuška, L.: 2004 – *Slované, doteky předků. O životě na Moravě v 6. – 10. století*. Brno.

Kala, J.: 2003 – *Meč a jeho uživatelé v historickém kontextu třech tisíciletí*. Diplomová práce na Katedře antropologie PřF MU, Brno.

Malina, J., a kolektiv: 2004 – *Antropologie: Brněnská antropologie v českém a mezinárodním kontextu (se zaměřením na Katedru antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně)*. Brno.

- Malina, J. – Malinová, R.: 1992 – *Vzpomínky na minulost*. Brno.
- Mořkovský, T.: 2001 – *Nositelé ostruh z 9. až 15. století. Antropologická analýza jezdeckých ostruh*. Diplomová práce na Katedře antropologie PřF MU, Brno.
- Nekuda, V.: 1967 – *Zmizelý život. Výzkum zaniklých středověkých osad na území ČSSR*. Brno.
- Nešpor, Z. R. – Jakoubek, M.: 2004 – *Co je a co není kulturní/sociální antropologie? Námět k diskusi*. Český lid – Etnologický časopis, 91/1, s. 53–79.
- Pavlu, I.: 2000 – *Life on a Neolithic Site*. Praha.
- Smetánka, Z.: 1999 – *Legenda o Ostojevi*. Praha.
- Smetánka, Z.: 2003 – *Archeologické etudy*. Praha.
- Smetánka, Z.: 2004 – *Recenze: Richard van Dülmen: Historická antropologie*. Archeologické rozhledy, 56/1, s. 260–263.
- Unger, J.: 1999 – *Život na lelekovickém hradě ve 14. století. Antropologická sociokulturní studie*. Brno.
- Unger, J.: 2004 – *Kdo jsi byl muži z hrobu 2 v Morkůvkách?* Univerzitní noviny, 10, v tisku.
- Vlček, E.: 1997 – *Nejstarší Přemyslovci*. Praha.
- Vlček, E.: 1999 – *Čeští králové I, II*. Praha.